

УДК 811.161.2'373.48

Л.В. ХАРЧУК,
*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»*

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ СТИХІЙНОГО НАГРОМАДЖЕННЯ ТЕРМІННОГО МАТЕРІАЛУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

Статтю присвячено аналізу процесу становлення української електроенергетичної терміносистеми. Її завдання – проаналізувати перший етап розвитку УЕЕТ – етап стихійного нагромадження термінного матеріалу та закладання основ української електроенергетичної терміносистеми. Для з'ясування особливостей розвитку української електроенергетичної термінології простежено історію розвитку на українських землях електроенергетики як галузі і на цьому тлі виявлено становлення досліджуваної терміносистеми.

Ключові слова: українська мова, українська електроенергетична термінологія, термін, етап становлення, формування, розвиток терміносистеми.

Взаємодія наукової та загальнонародної мови, що відбувається в умовах інформаційно-технологічного розвитку суспільства, зумовлює потребу дослідження термінолексики як основи фахового мовлення. Аналіз розвитку певної термінологічної системи уможливорює визначити часові рамки її становлення: періоду нагромадження матеріалу, часу активного термінотворення, певних періодів розвитку чи, навпаки, періодів застою з елементами занепаду, що призводить до розуміння об'єктивних причин неоднорідності такого процесу [1, с. 9].

Українська електроенергетична термінологія, як і інші галузеві термінології, пройшла шлях творення, відшліфовування й уніфікації паралельно з розвитком цієї науки. В українському термінознавстві вже досліджено етапи формування окремих галузевих терміносистем, зокрема біологічної (Л. Симоненко), риторичної (З. Куньч), медичної радіології (І. Корнейко), фізичної (І. Процик), хімічної (Г. Наконечна), музичної (С. Булик-Верхола), залізничної (О. Жукова) та інших. Отож дослідження історії формування та становлення сучасної української електроенергетичної терміносистеми – питання актуальне й важливе.

У наших попередніх дослідженнях ми створили періодизацію розвитку української електроенергетичної термінології (УЕЕТ), виявили основні підходи до формування терміносистеми електроенергетики на різних етапах її становлення, визначили основні причини неоднорідності цього процесу. Для з'ясування особливостей становлення УЕЕТ ми простежили історію розвитку на українських землях електроенергетики як галузі і на цьому тлі виявили особливості формування досліджуваної терміносистеми, що дало змогу збагнути причини різного ступеня інтенсивності цього процесу та спрогнозувати можливі тенденції її подальшого розвитку [2, с. 62].

Мета цієї статті – на матеріалі УЕЕТ проаналізувати етап стихійного нагромадження термінного матеріалу та закладання основ нової терміносистеми. Задля досягнення цієї мети ставимо перед собою такі завдання: дослідити та окреслити часові межі цього етапу

становлення УЕЕТ, детально проаналізувати джерела та шляхи формування й поповнення терміносистеми електроенергетики у зазначений період розвитку.

Відомо, що становлення електроенергетики як галузі розпочалося в Україні в другій половині XIX ст. 1878 р. вперше на українських землях відомий інженер О. Бородін застосував електричну енергію для освітлення токарного цеху залізничної майстерні Київсько-Брестської залізниці, використавши першу електричну машину. Досвід використання власне електричного освітлення продемонстрував переваги перед іншими його різновидами [2, с. 62].

1880 року в Російському технічному товаристві (Санкт-Петербург) створено електротехнічний відділ. Новостворена структура курувала розвиток і впровадженням електрики в життя тогочасної держави. Уже 1886 року в Полтаві було споруджено першу на території України електричну станцію загального користування, а перша Центральна електростанція постійного струму в м. Києві з'явилася тільки у 1890 р. Упродовж наступних десятиріч їхня кількість у м. Києві значно збільшилася [3].

1892 року Київ став батьківщиною першого в Російській імперії електричного трамвая. Досвід експлуатації новаційного електротранспорту продемонстрував великі технічні й економічні переваги електричної тяги перед іншими її різновидами. Це зумовило застосування електроенергії для освітлення, руху міського електротранспорту, невеликих механічних верстатів, а також для використання в побуті.

1891 року М. Доліво-Добровольський, українець за походженням, який на той час працював у Німеччині, розробив технологію пересилання електричної енергії на значні відстані за допомогою техніки трифазового змінного струму [3]. Отже, вже у 90-х рр. XIX ст. електрика стає доступною для населення українських земель, зокрема її використання набуло широкого застосування в Західній Україні. Унаслідок сприятливих політичних умов розвиток електроенергетики на цих землях відчутно прогресував, оскільки науковці мали змогу використовувати досвід і надбання європейських країн. Саме у цей період і виникає гостра потреба у власній термінології для передавання запозичених термінів (переважно з німецької мови) питомими відповідниками. Тривале колоніальне становище України, низка заборон української мови, викладання в інженерно-технічних навчальних закладах російською, польською чи німецькою мовами не сприяло творенню і розвитку питомої української термінології. Розвиток науки і техніки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. на тлі національного відродження зумовив нагальну потребу створення власне української термінології.

У другій половині XIX ст. виходить чимало перших перекладних й оригінальних праць з біології, фізики, хімії та інших природничих наук, написаних українською мовою. Перші спроби творення української електроенергетичної термінології припадають саме на цей період.

Розвиток досліджуваної термінології відбувався двома шляхами: «вона твориться стихійно в колах нарядних, як засіб до зрозумілого сприймання нових, надійшлих з електрикою, понять, а одночасно з цим її студіюють кваліфіковані фахівці, збираючи народні мовні матеріали і застосовуючи їх до електротехнічної термінології» [4].

1892 року Товариство ім. Т. Шевченка реформує у наукову інституцію. У новоствореному Статуті НТШ зазначають, що метою організації є не просто популяризація української словесності, а «розвиток і розроблення науки українською мовою» [5, с. 12]. Отже, першочерговим завданням Товариства було формувати національну наукову термінологію. Члени НТШ (І. Верхратський, М. Вікул, І. Горбачевський, В. Левицький, С. Рудницький, Р. Цегельський та ін.) розробляють теорію терміна, уживаючи українську мову в наукових дослідженнях.

У післяреформеному Товаристві НТШ однією з трьох основних починає працювати математично-природописно-лікарська секція, члени якої стали фундаторами систематичної термінологічної праці в Україні. При секції було створено термінологічний відділ, члени якого досліджували, упорядковували і рекомендували до друку термінологію. Саме на сторінках випусків «Збірника математично-природописно-лікарської секції» виходять друком українською мовою перші статті з фізики, зокрема статті І. Пулюя «Апарат до міряння різниці фаз межі перемінними потоками і кілька за його помоччю зроблених помірок» з

додатками, в яких науковець зафіксував понад 60 українських електротехнічних термінів з їхніми німецькими відповідниками, дослідження науковця «Кругова діаграма генераторів для перемінних прудів» та опис «Електрична централка Готенфурт», а також інші статті з електротехнічної тематики М. Вікула, П. Герасименка, В. Кучера, О. Смакули, О. Стасіва, З. Храпливого, Р. Цегельського.

Упродовж 1896–1902 рр. на сторінках «Записок НТШ» і «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ» опубліковано працю В. Левицького «Матеріяли до фізичної термінології». Словник укладений на засадах терміновідбору, що орієнтував і на власний, і на загальноєвропейський досвід. В. Левицький подав відповідники до фізичних термінів трьома мовами (українською, німецькою, французькою), зафіксував синонімічні гнізда, а також номінативні терміни-словосполучення, які функціонують у кожній природно сформованій терміносистемі. Важливо, що автор не претендував на абсолютність своїх тверджень, а закликав до дискусії. Словник складався з чотирьох частин. Третя частина зазначеної праці, опублікована 1898 року, стосувалась основоположних розділів фізики, які стали фундаментом для розвитку електроенергетики як науки, а саме – магнетизму, електричності й електротехніки. Загальна кількість термінів – понад дві тисячі однослівних термінів і термінів-словосполучення, абсолютна більшість з яких увійшла до фізичної терміносистеми сучасної української мови, складником якої є електроенергетична термінологія [6].

1897 року на сторінках другого тому «Збірника...» виходить друком стаття В. Левицького «Електро-магнетна теорія світла і філії електричні», яка завершувалась «Додатком до термінології електричної та оптичної», що містив 116 термінів. Ґрунтовне вивчення західноєвропейських засад термінотворення дало змогу науковцеві усвідомити провідні тенденції термінотворчої практики, які викристалізувалися наприкінці XIX ст.: опора на національні словотворчі зразки з використанням поширених у міжнародній термінології грецьких і латинських термінів і терміноелементів [7, с. 21].

Вважаємо, що опрацювання наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. української природничої термінології стало основою для розбудови електроенергетичної терміносистеми. Науковці, автори словників своєю подвижницькою працею не лише «кували» терміни, а й закладали міцні підвалини для розбудови українських галузевих терміносистем [2, с. 62].

Географічне розташування й економічний розвиток регіонів України накладали свій відбиток не тільки на формування структури електроенергетики, а й на розвиток термінології, яка обслуговувала цю галузь. На відміну від Галичини, де було закладено підґрунтя для формування української електроенергетичної термінології, несприятлива політична ситуація в Наддніпрянщині ставала великою перешкодою для розвитку фахової мови у цій частині України.

Після 1905 р. внаслідок послаблення урядових обмежень щодо української мови в науці, освіті й літературі термінологічна робота в Наддніпрянській Україні дещо активізувалась: у кожному томі видань Українського наукового товариства в Києві подавали покажчики термінів до друкованих там праць, термінологічні гуртки-комісії українських студентських організацій, створених при провідних українських вишах у Києві та Харкові, багато працювали над збиранням, виписуванням та карткуванням природничих і технічних термінів. Як зазначають дослідники [8; 9; 10; 11; 12], у наукових виданнях кінця XIX століття домінують численні кальки і запозичення з польської, німецької та російської мов.

Термінологічні гуртки, комісії, товариства й термінологічно-мовні організації, які було створено в пореволюційний час, опрацьовують термінну лексику поширених на той час галузей техніки. Упорядковуючи наукові та фахові терміни, дослідники брали за основу живу народну мову з її побутовою фаховою термінологією. Оскільки «ті, хто стояв біля витоків функціональної розбудови наукової мови, розуміли творення термінологічних систем не як штучне надбання індивідів, а як продовження мовного процесу, що має тисячолітню традицію, генетично входить у глиб століть і зникає у нерозкритій для нас даліні. Обмірковуючи шлях розвитку української літературної мови в усіх її стильових різновидах, вони орієнтували термінотворчість на національні джерела, адже кожна мова має свій внутрішній підтекст, який виявляється у кожному з її стилів, зокрема й науковому, де терміни виконують ферментуючу роль» [12, с. 23]. Зусиллями лексикографів до середини 30-х років було видано понад 80 різнопрофільних, переважно перекладних словників.

Електроенергетична терміносистема не зазнала належної уваги науковців, мабуть, через відсутність в Україні в той час спеціальних електротехнічних шкіл, а відповідно, через низьку потребу в українськомовній фаховій літературі. Чи не єдиним надбанням у дослідженні електротехнічної термінології у пореволюційний час стає рукописний «Проект термінології по електротехніці» С. Риндика, який налічував приблизно 700 термінів. Терміни з електрики представлено й у праці «Фізична термінологія. Російсько-українська» (Вінниця), в «Російсько-українському словнику термінів фізики і хімії» (укладач М. Вікул, Гадяч), «Словнику української фізичної термінології» (укладач Г. Холодний, Київ).

1918 року виходить друком російсько-український «Словник української фізичної термінології» О. Курило, що містив 3232 словникові статті та український покажчик [13]. Особливістю словника є насиченість його синонімічними рядами, наприклад: *вибрація* – *вibraція, бrenіння, тремтіння*; *выключатель* – *вимикач, вилучник, виключник, ключ току*; *двигатель* – *двигач, рухник, движник, двигало, мотор, двигун*; *устой* – *підпора, стовп* тощо. У словнику поряд зі словами народної мови автор вживає терміни чужомовного походження, що свідчить про неможливість відмежуватися від принципу орієнтації на міжнародну термінологічну практику в українському термінотворенні [7, с. 39]. Так, у зазначеному словнику зафіксовано чимало запозичень, утворених переважно на базі грецьких і латинських основ, наприклад: *вольтаметр, електроліт, ізолятор, індукція, поляризатор, синусоїда*. Більшість термінів, запропонованих О. Курило у зазначеній праці, ввійшли в сучасну українську електроенергетичну термінологію, наприклад: *валентність, вимикач, двигун, запобіжник, змінний рух, поділлка, рівномірно прискорений рух, стала величина, теплопровідність, тиск, точка дотику* тощо.

Вважаємо, що вищезазначені термінні словники, видані впродовж другої половини XIX – 10-х рр. XX ст., підтвердили той факт, що українська електроенергетична терміносистема в зазначений період перебувала на стадії формування і становлення.

Отже, досліджено, що перший етап становлення УЕЕТ припадає на 2-гу половину XIX – 10-ті рр. XX ст. Упродовж цього періоду відбувається стихійне нагромадження термінного матеріалу й закладання основ електроенергетичної терміносистеми на науковому ґрунті.

Розглянувши цей етап становлення УЕЕТ, можемо констатувати, що як вагомий складник загальнонаціональної мови УЕЕТ розвивалась у безпосередньому зв'язку зі становленням електроенергетики як науки і є своєрідним лінгвістичним відбитком формування, шлифування й уніфікації поняттєвої системи відповідного детоната. Науково-технічний поступ в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. на тлі національного відродження зумовив нагальну потребу формування української термінології. Перші спроби творення УЕЕТ припадають саме на цей період, коли наприкінці XIX століття електрика стає доступною для населення українських земель. Формуванню фахової термінології сприяють українськомовні розвідки, статті, підручники з електротехнічної тематики, а також перші перекладні й оригінальні праці з природничих наук, написані українською мовою. Цей період характеризується, з одного боку, системним підходом науковців до формування термінології і спробами впорядкувати природничу терміносистему, а з другого тим, що спеціальні електротехнічні школи в Україні зазнають занепаду. Отож терміни з електроенергетики спорадично подано у тогочасних працях з фізики і хімії.

Перспективу наших подальших досліджень вбачаємо у більш ґрунтовному опрацюванні української електроенергетичної терміносистеми з погляду її становлення і розвитку.

Список використаних джерел

1. Куньч З. Українська риторична термінологія: історія і сучасність: Монографія / Зоряна Куньч. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 216 с.
2. Куньч З.Й. Основні етапи становлення української електроенергетичної терміносистеми / Зоряна Куньч, Лілія Харчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2017. – № 869. – С. 62–67.
3. Енергетика: історія, сучасність і майбутнє. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://energetika.in.ua/> (Останнє звернення 10.03.2018).

4. Словник технічної термінології (Електротехніка) / Укл. І. Шелудько. – К.: ДВУ, 1928. – 248 с.
5. Кочан І.М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові: монографія / І.М. Кочан. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 519 с.
6. Левицький В. Матеріяли до фізичної термінології. Ч.3 Магнетизм, електричність і електротехніка / В. Левицький // Зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ. – 1898. – Т. 3. – Вип. 2. – С. 1–13.
7. Процик І. Українська фізична термінологія на зламі ХІХ–ХХ століть / І. Процик. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. І. Франка, 2004. – 252 с.
8. Зарицький М.С. Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Зарицький – К.: Політехніка, 2004. – 124 с.
9. Кочан І. Словники Івана Шелудька: погляд з позицій ХХІ ст. / І. Кочан // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2010. – № 676. – С. 102–106.
10. Кочан І.М. Українське термінознавство 1960–1990-х років / І.М. Кочан // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2012. – № 733. – С. 24–28.
11. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення / Г. Наконечна. – Л.: Кальварія. – 1999. – 110 с.
12. Панько Т.І. Українське термінознавство: Підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 215 с.
13. Словник української фізичної термінології (проект) // Укл. О. Курило. – К.: Вид. Терм. Ком. Від. Природн. Наук Укр. Наук. Т-ва, 1918. – 133 с.

References

1. Kunch, Z. *Ukrainska rytorychna terminolohiia: istoriia i suchasnist: Monohrafiia* [Ukrainian rhetoric terminology: History and modernity: Monograph]. Lviv, Vydavnytstvo L'vivskoyi Politekhniky Publ., 2006, 216 p.
2. Kunch, Z.Y., Kharchuk, L.V. (2017). *Osnovni etapy stanovlennia ukrainskoi elektroenerhetychnoi terminosystemy* [The main formation stages of the Ukrainian electric power engineering terminology system]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha". Seriia "Problemy ukrainskoi terminolohii"* [Herald of L'viv Polytechnic National University "Problems of Ukrainian Terminology"], 2017, no. 869, pp. 62-67.
3. *Enerhetyka: istoriia, suchasnist i maibutnie* [Energy: History, Present and Future]. Available at: <http://energetika.in.ua/> (Accessed 10 March 2018).
4. Sheludko, Iv. (ed.) *Slovnnyk tekhnichnoi terminolohii (Elektrotekhnika)* [Dictionary of Technical Terminology (electric power engineering)]. Kyiv, DVU Publ., 1928, 48 p.
5. Kochan, I.M. *Dynamika i kodyfikatsiia terminiv z mizhnarodnymy komponentamy u suchasni ukrainskii movi: monohrafiia* [Dynamics and codification of terminology of international components of the modern Ukrainian language: Monography]. Lviv, Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka Publ., 2004, 519 p.
6. Levytskyi, V. *Materyialy do fizychnoi terminologii. Ch.3 Magnetyzm, eliektrychnist i eliektrotekhnika* [From material to physic terminology. Part 3: Magnetism, electricity, and electrical engineering]. *Zb. matematychno-pryrodopysno-likarskoi sektiis NTSH* [Mathematic, natural, and medicinal section of the Shevchenko Scientific Society Collection], 1898, no. 2, vol. 3, pp. 1-13.
7. Protsyk, I. *Ukrainska fizychna terminolohiia na zlami XIX-XX stolit* [Ukrainian physical terminology at the turn of the 19th-20th centuries]. Lviv, Vydavnychiy tsentr Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka, Publ., 2004, 252 p.
8. Zarytskyi, M.S. *Aktualni problemy ukrainskoho terminoznavstva: pidruchnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv* [Contemporary problems of Ukrainian terminology: Textbook for higher learning establishments]. Kyiv, Politekhnikha Publ., 2004, 124 p.
9. Kochan, I. *Slovnnyky Ivana Sheludka: pohliad z pozytsii XXI st.* [Ivan Sheludko dictionaries: a 21st century perspective]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha". Seriia*

"Problemy ukrainskoi terminologii" [Herald of L'viv Polytechnic National University "Problems of Ukrainian Terminology"], 2010, no. 676, pp. 102-106.

10. Kochan, I. *Ukrainske terminoznavstvo 1960-1990-kh rokiv* [Ukrainian terminology 1960-1990s]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika". Seriia "Problemy ukrainskoi terminologii"* [Herald of L'viv Polytechnic National University "Problems of Ukrainian Terminology"], 2012, no. 733, pp. 24-28.

11. Nakonechna, H. *Ukrainska nauково-tekhnichna terminolohiia. Istoriia i sohodennia* [Ukrainian scientific and technical terminology: historical and modern]. Lviv, Kalvariia Publ., 1999, 110 p.

12. Panko, T.I., Kochan, I.M., Matsiuk, H.P. *Ukrainske terminoznavstvo: Pidruchnyk* [Ukrainian terminology: Textbook]. Lviv, Svit Publ., 1994, 215 p.

13. Kurylo, O. (ed.) *Slovyk ukrainskoi fyzychnoi terminologii (proiekt)* [Dictionary of Ukrainian physics terminology (project)]. Kyiv, Term. Kom. Vid. Pryrodn. Nauk Ukr. Nauk. T-va Publ., 1918, 133 p.

Статья посвящена анализу процесса становления украинской электроэнергетической терминосистемы. Ее задача – проанализировать первый этап развития УЭЭТ: стихийное накопление терминологического материала и закладывание основ украинской электроэнергетической терминосистемы. Для выяснения особенностей развития украинской электроэнергетической терминологии прослежена история развития электроэнергетики как отрасли на украинских землях и на этом фоне выявлено становления исследуемой терминосистемы.

Ключевые слова: украинский язык, украинская электроэнергетическая терминология, термин, этап становления, формирования, развитие терминосистемы.

This paper is devoted to the analytical process of establishing a Ukrainian electric power engineering (UETS) terminological system. Its focus is to analyse the first stage of development of organic accumulation of terminological material and laying the foundation of UETS terminology. **In order to define the developmental characteristics of UETS terminology**, the historical evolution of the UEPE industry was traced; from this stemmed the formation of the terminology.

Key words: Ukrainian language, Ukrainian electric power engineering terminology, term, developmental stage, terminological system creation.

Одержано 21.03.2018.